

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Half werk. Vrouwenbeweging, emancipatie en politiek, 1950-1990

Outshoorn, Joyce

Citation

Outshoorn, J. (2002). Half werk. Vrouwenbeweging, emancipatie en politiek, 1950-1990. *Leidschrift : Nederlanders En Hun Gezagsdragers. Politieke Cultuur In Nederland 1950-1990*, 17(September), 35-52. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73319>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73319>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

HALF WERK. VROUWENBEWEGING, EMANCIPATIE EN POLITIEK IN NEDERLAND, 1950-1990

Joyce Outschoorn

Een van de belangrijkste sociaal-culturele veranderingen in de westerse industrielanden na de Tweede Wereldoorlog is de veranderde verhouding tussen de seksen en de bijbehorende sekse-ideologieën – de opvattingen over ‘vrouwelijkheid’ en ‘mannelijkheid’. Al in de jaren vijftig duiden sommige sociologen het verschijnsel dat vrouwen met kleine kinderen op de arbeidsmarkt blijven en zich niet langer beperken tot de huisvrouw- en moederrol in het gezin, aan met de term ‘de stille revolutie’.¹ Deze revolutie werd minder stil toen eind jaren zestig overal een nieuwe vrouwenbeweging opkwam, de ‘tweede feministische golf’,² die met acties, demonstraties en stakingen een hele serie eisen op de politieke agenda zette. Het ging niet alleen om het recht op betaald werk en gelijk loon, kinderopvang, gelijke beloning, gelijke vertegenwoordiging in de politiek en de legalisering van abortus. Het ging ook om een ‘culturele revolutie’, de afschaffing van de hiërarchie tussen mannen en vrouwen, de associatie van het ‘mannelijke’ met het menselijke en universele en van het ‘vrouwelijke’ met het afwijkende en mindere. In de meeste landen ontstonden als reactie overheidsinstanties met als taak de verbetering van de positie van vrouwen, en werden er de afgelopen twintig jaar wetten en regels aangenomen die vrouwen gelijke kansen moesten geven. Tot op de dag van vandaag staan emancipatie- eisen, zoals het vergemakkelijken van de combinatie van arbeid en zorg op de publieke agenda, ook op EU- en VN-niveau.

Nederland is geen uitzondering op deze algemene trend. Wel is het opmerkelijk dat in Nederland, dat binnen Europa jarenlang het laagste percentage vrouwen onder de beroepsbevolking had en een verzorgingsstaat kende met een van de strengste ‘kostwinnersmodellen’, een relatief sterke vrouwenbeweging ontstond. Het kostwinnersmodel hield een arbeidsdeling in tussen man en vrouw, waarbij de man geacht werd de kost te winnen, en de vrouw thuis te blijven als moeder en huisvrouw. De ideeën van de

¹ Alda Myrdal en Viola Klein, *Women's two roles* (Londen 1956). Ned. vertaling: *De werkende vrouw* (Rotterdam en Antwerpen 1969) 96.

² Hoewel er voortdurend discussie is in hoeverre het niet gaat om een ‘derde golf’ volg ik hier het algemeen aanvaarde spraakgebruik.

vrouwenbeweging raakten wijd verspreid en zij hebben ontegenzeggelijk bijgedragen aan de ook in internationaal opzicht opvallend gelijkwaardige en vrije omgang tussen de seksen, het tolerante seksueel klimaat en een van de meest vrije abortusregelingen ter wereld.

Dit artikel heeft als doel de ontwikkeling van de vrouwenemancipatie en de vrouwenbeweging binnen de politieke verhoudingen in Nederland te schetsen, van de nog gesloten verzuilde samenleving van de jaren vijftig, via de democratisering en ontzuiling van de jaren zestig en zeventig, naar een nieuwe consensus tussen de grote politieke partijen eind jaren tachtig. Toen pas werd het buitenshuis werken van vrouwen niet langer alleen als onontkoombaar gezien, maar ook omarmd als noodzakelijk voor het behoud van de verzorgingsstaat in de toekomst. Van een sociaal taboe in de jaren vijftig werd voor kabinetten vanaf begin jaren negentig betaalde arbeid ook voor vrouwen een plicht. Van een seks-ideologie waarin vrouwen en mannen als wezenlijk verschillend werden gezien, is gelijkheid de nieuwe ideologie en de norm geworden, hoewel die in werkelijkheid nog lang niet verwezenlijkt is.

De gezinspolitiek van de jaren vijftig

De elites van na de oorlog zetten eind jaren veertig, met de werkloosheid van de economische crisis uit de jaren dertig vers in het geheugen, een bewuste industrialisatiepolitiek in. Zij waren echter ook bevreesd voor de mogelijke gevolgen hiervan voor de zedelijkheid, die in hun ogen al op de proef was gesteld door de lossere moraal kort na de oorlog.³ De opbouw van de verzorgingsstaat, een gezamenlijk project van katholieken en socialisten in Nederland, moest niet alleen mogelijke economische crises opvangen, maar ook het gezin beschermen tegen de kwaden van de moderne tijd. Kern van de verzorgingstaat werd het gezin, met een strakke arbeidsdeling tussen de man als kostwinner en de vrouw als moeder en huisvrouw. Zijn loon werd een 'gezinsloon', hoog genoeg om vrouw en kinderen te onderhouden, onder de soms expliciete afspraak dat zij zich niet op de arbeidsmarkt zou begeven. Onderwijzeressen en ambtenaressen werden nog steeds ontslagen als zij trouwden; het bedrijfsleven volgde over

³ Herman de Liagre Böhl en Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989).

het algemeen dezelfde gedragsregel.⁴ Het befaamde doel van de volledige werkgelegenheid was daarom in feite altijd alleen werkgelegenheid voor mannen. Verder werd de bescherming van het inkomen van de man het uitgangspunt van alle sociale zekerheid; de vrouw was afhankelijk van zijn opgebouwde rechten op een uitkering als hij werkloos werd, voortijdig overleed of met pensioen ging. Tot in de jaren tachtig kreeg een getrouwde vrouw geen WW als zij werkloos werd.

Daarnaast ontstonden er, met de uitbouw van het onderwijs en de gezondheidszorg, een hele serie instanties om het gezinsleven te ondersteunen en te verbeteren, zoals het maatschappelijk werk en de opvoedkundige bureaus. Deze gezinspolitiek ging uit van gescheiden rollen en plichten voor de seksen maar kende geen apart vrouwenbeleid: vrouwen werden niet los gezien van hun positie binnen het gezin en zij werden aangesproken als moeders.

Het openbare leven werd gedomineerd door mannen. Tijdens de korte periode van de doorbraak (van 1945 tot 1948, als de VVD zich heropricht als zelfstandige partij) leefde onder vrouwen die actief waren geweest binnen het verzet de hoop dat zij beter vertegenwoordigd zouden worden in het parlement en lagere overheden. Na het herstel van de vertrouwde politieke verhoudingen van het interbellum volstonden de meeste politieke partijen echter met een of twee vrouwen op verkiesbare plaatsen op hun lijst: in de woorden van Hilda Verwey-Jonker, jarenlang het enige vrouwelijk lid van de Sociaal-Economische Raad (SER): ‘er moet een vrouw in!’⁵ Deze vrouw werd dan geacht haar hele sekse te vertegenwoordigen en op deze manier het ‘vrouwelijke element’ in te brengen. In 1946 telde de Tweede Kamer 4% vrouwen, in 1972 verdubbelde dat voor het eerst naar 8%.⁶ De eerste vrouwelijke staatssecretaris (Anna de Waal, KVP) trad pas aan in 1953, de eerste vrouwelijke minister (Marga Klompé, KVP) in 1956.

Binnen de politieke partijen hadden vrouwen nauwelijks een aandeel in het kader. Er was wel enig verschil tussen de partijen: socialisten en liberalen stonden positiever tegenover vrouwelijke vertegenwoordigers dan katholieken en vooral protestanten: de Anti-Revolutionaire Partij (ARP)

⁴ Marjolein Morée, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu* (Utrecht 1992) 82.

⁵ Hilda Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in. Herinnering in een kentering van de tijd* (Amsterdam 1988).

⁶ Monique Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Den Haag 1989) 243.

wees vrouwelijke volksvertegenwoordigers af tot aan 1963.⁷ De meeste partijen hadden wel een eigen vrouwenorganisatie, die geacht werd de partijlijn onder de vrouwen te verspreiden; in sommige gevallen traden deze op als lobby binnen de eigen partij om meer vrouwen op de lijsten te krijgen en het partijprogramma te beïnvloeden.

Van een feministische protestbeweging was onder de gesloten politieke verhoudingen geen sprake. Dit betekende geenszins dat er geen vrouwenorganisaties waren. Sinds het ontstaan van de politieke massapartij en het invoeren van het algemeen kiesrecht in 1922 waren vrouwen in toenemende mate georganiseerd langs de lijnen van de verzuiling. Er waren organisaties van huisvrouwen en plattelandsvrouwen met een gemeenschappelijke aanhang van ver boven de honderdduizend tot diep in de jaren zestig, maar deze organisaties hielden zich over het algemeen verre van partijpolitiek. Vorming, scholing en gezelligheid stonden in het merendeel van deze verenigingen voorop. De enige organisatie die politiek actief was voor vrouwenrechten (naast de al genoemde vrouwenorganisaties van de politieke partijen) was de Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap, die ontstaan was uit een fusie van twee organisaties uit de 'eerste golf' van de vrouwenbeweging rond 1900. Zij was gericht op gelijke rechten en het vergroten van het aandeel van vrouwen in het parlement⁸ en onderhield goede contacten met de twee meest progressieve politieke vrouwenorganisaties, het Katholiek Vrouwendispuut en de Vrouwenbond in de PvdA.

Het feministisch bewustzijn bleek echter ook in die jaren niet verdwenen. In de jaren vijftig kwamen drie belangrijke vrouwenkwesties op de politieke agenda. Allereerst werd in 1955 de motie-Tendeloo aangenomen, genoemd naar het Tweede Kamerlid Corrie Tendeloo (PvdA), die een einde moest maken aan het gedwongen ontslag bij huwelijken van onderwijzeressen en ambtenaressen. Deze motie werd gesteund door alle vrouwen in de Tweede Kamer, ongeacht hun partij. Ze werd pas geëffectueerd na de verkiezingen van 1956, toen het verzet van de meer behoudende katholieke ministers doorbroken werd. Ten tweede werd in 1956 ook de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw opgeheven.

⁷ Hella van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland 1919-1990* (Leiden 1993) 30.

⁸ Arina Angerman, 'Afstand nemen van een feministisch verleden. De taken van de VVGS in de periode 1949-1967' in: Mieke Aerts e.a., *Het vrouwelijke georganiseerd* (Amsterdam 1986) 1-22.

Een getrouwde vrouw moest voorheen formeel toestemming van haar man hebben om contracten aan te gaan, inclusief een arbeidscontract. Ook hier waren alle vrouwelijke parlementariërs voor, en liep de stemming, net zoals bij de motie Tendeloo, min of meer langs de lijnen van de oude Antithese (de scheidslijn tussen confessionelen en seculieren, die de Nederlandse politieke verhoudingen domineerde vanaf het begin van de 20e eeuw). Tenslotte speelde in deze periode voortdurend de discussie over gelijk loon voor gelijk werk, omdat Nederland een internationale conventie van de International Organisation of Labour (ILO), waarin deze bepaling stond, moest ratificeren. Deze kwestie haalde het niet door het felle verzet van regering en werkgevers, die vreesden dat gelijk loon de concurrentiepositie van Nederland op de wereldmarkt zou schaden.⁹

De opheffing van de handelingsonbekwaamheid en het ontslag bij huwelijk leidden eind jaren vijftig tot een brede consensus dat de emancipatie ‘voltooid’ was. Dit ging gepaard met een nieuw opkomend ideaal: de samenwerking tussen man en vrouw. Al vanaf het midden van de jaren vijftig was er een nieuwe onderstroom in Nederland waarbinnen een nieuwe huwelijkse moraal werd voorgestaan: het moderne huwelijk waarin man en vrouw partner zijn en de man niet langer de baas is. Er ontstond een nieuwe seksuele moraal waarin ook vrouwen seksueel plezier mochten nastreven.¹⁰ Geboorteregeling werd gaandeweg bespreekbaar. Ook binnen protestantse en katholieke kringen gingen stemmen op voor een vrijere moraal en grotere ‘gelijkwaardigheid’ van man en vrouw. Hoewel katholieken uitgingen van het wezenlijk verschil tussen man en vrouw en socialisten en liberalen van de gelijkheid van de seksen, werd de algemene teneur na het bereiken van de formeel-juridische gelijkheid dat ‘de vrouw’ nu ‘volledig mens’ moest worden: dat moest zij zelf verwerkelijken door een mentaliteitsverandering.¹¹ Met de voltooide emancipatie en deze individuele weg naar mens-wording, leek er geen reden meer voor vrouwen te bestaan om zich collectief te organiseren op basis van hun sekse. De bestaande vrouwenorganisaties trokken weinig nieuwe leden aan en rond het midden

⁹ Anna van Vleuten, *Dure vrouwen, dvarse staten. Een institutioneel-realistische visie op de totstandkoming en implementatie van Europees beleid* (Nijmegen 2001). Nederland aanvaardde dit principe pas in 1975, na een dwingende richtlijn van de EEG, Hoofdstuk 5: *Gelijke* | --- | Formatted
behandeling is te duur, 89-144 (curs. in origineel).

¹⁰ Tjitske Akkerman, ‘Moeder en minnares. Vrouwbeelden in de ideologie van de NVSH in de jaren vijftig’, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 3 (1982) 450-472.

¹¹ Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996) 43.

van de jaren zestig overwogen diversen van hen zelfs om zichzelf op te heffen, zoals de Vrouwenbond van de PvdA. D'66, opgericht in 1966 aan de vooravond van de tweede golf, heeft nooit een vrouwenorganisatie gekend, want dat was immers niet meer nodig.

De Tweede Golf van de jaren zestig en zeventig

Naast de algemene politieke en maatschappelijke ontwikkelingen die leidden tot de grote protestgolf van die jaren, waren er een aantal specifieke factoren die bijdroegen aan het ontstaan van de nieuwe vrouwenbeweging. De discussie over de 'voltooide emancipatie' speelde zich af tegen de achtergrond van een periode van hoogconjunctuur die was begonnen in 1955. Arbeid werd schaars en weldra werd het buitenshuis werken van getrouwde vrouwen met kinderen onderwerp van algemeen debat. De uitbouw van de verzorgingsstaat leidde bovendien tot een toenemende vraag naar onderwijzend personeel en creëerde nieuwe banen in de gezondheidszorg en het maatschappelijk werk, waarvoor vrouwen geschikt geacht werden. Bovendien was er voor het eerst een brede laag vrouwen met een hogere opleiding, die wel wilde werken, maar in de praktijk allerlei belemmeringen tegenkwam. In 1963 werd in Nederland de anticonceptiepil geïntroduceerd, die vrouwen grotere seksuele vrijheid gaf en hen in staat stelde hun kindertal beter dan ooit tevoren te reguleren.

In 1967 verscheen in het tijdschrift *De Gids* het artikel van Joke Kool-Smit, *Het onbehagen bij de vrouw*,¹² algemeen gezien als het begin van de tweede golf. Hierin definieerde zij opnieuw de bestaande ongelijkheid. Volgens Smit hebben vrouwen een gemeenschappelijk belang en zij riep hen om politiek actief te worden als *vrouwen*.¹³ In 1968 ging de Werkgroep 2000 van start, waaruit datzelfde jaar Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) voortkwam. De leden waren vaak, zeker in het begin, goed opgeleide, wat oudere getrouwde vrouwen met kinderen, en vaak al met een baan. De oprichtsters kenden elkaar uit de PvdA, de Vrouwenbond van de PvdA of de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH). MVM was georganiseerd als vereniging, met goed lopende en professionele werkgroepen rond de belangrijkste eisen. Zij stelde zich op als pressiegroep

¹² Joke Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids* 112(1967) 267-281. Herdrukt in: Joke Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1984* (Amsterdam 1984) 15-43.

¹³ Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 43-44.

gericht op de politiek, ook na hevige interne debatten over radicalere vormen van feminisme.¹⁴ Het programma was gericht op gelijke betaling, gelijke kansen op arbeid, opleiding en promotie, deeltijdwerk, bijscholingsmogelijkheden, crèches en anticonceptie. Daarnaast eiste MVM het einde van de fiscale en juridische discriminatie van vrouwen. Vanaf het begin stelde MVM de starre rolpatronen van de seksen aan de orde en de noodzaak kinderen minder sekse-specifiek op te voeden. ‘Marie wordt wijzer’ – gericht op tienermeisjes, en ‘De moeder van Marie wordt wijzer’, waren twee van de meest bekende acties van MVM, beide gericht op scholing en opleiding.

Twee jaar later begon Dolle Mina (DM) met haar eerste acties, die volop de aandacht trokken van de pers.¹⁵ De nieuwe Mina's deelden condooms uit op straat, spanden roze linten rond openbare wc's om openbare plasgelegenheid voor vrouwen te eisen en bezetten de trappen van het instituut Nijenrode, dat toen nog geen vrouwelijke studenten toeliet. Deze jongere generatie vrouwen had haar eerdere politieke ervaring opgedaan in jongeren- en studentenorganisaties; de ludieke actievormen leende zij van Provo. In het begin was de ideologie van DM sterk anarchistisch getint, maar na verloop van tijd kregen linkse activisten de overhand en ontwikkelde zich een meer marxistische visie: bevrijding van vrouwen was pas mogelijk in een socialistische maatschappij. Niet alle vrouwen hadden binnen deze visie dezelfde positie: vrouwen uit de hogere klasse (het voorbeeld hier was altijd Mw. Philips) werden nauwelijks achtergesteld, in tegenstelling tot vrouwen uit de arbeidersklasse. En juist om die laatste groep ging het.

MVM was in de ogen van DM, hoewel hun concrete eisen niet zo ver uiteenliepen, een bedaaide damesclub. DM eiste ook crèches, vrije anticonceptie, vrije abortus (MVM stond in het begin meer ambivalent tegenover deze eis) en deeltijdwerk. Er werd dan ook samengewerkt in een aantal acties zoals ‘Op de vrouw af’ in 1970. Deze informatiecampagne, waar meer dan 15.000 mensen op een dag afkwamen op door het hele land

¹⁴ Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarnemers. Een geschiedenis van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998) Hoofdstuk IX ‘Strukterluurs? Het radicaal-feminisme en de organisatie’, 179-202.

¹⁵ Voor de omgang met de media van Dolle Mina en MVM: Liesbeth van Zoonen, ‘*Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?*’ *De vrouwenbeweging en de media* (Amsterdam 1991).

verspreide informatiecentra, ging over kinderopvang, seksualiteit, abortus, anticonceptie, onderwijs en deeltijdwerk.¹⁶

Vrij snel ontstond binnen Dolle Mina strijd over de organisatiestructuur, de toenemende invloed van marxistische ideeën, zoals de prioriteit van de klassenstrijd boven de seksestrijd en de dominante positie van mannen. In opkomst waren de praatgroepen, waar vrouwen in afwezigheid van mannen wilden praten over seksualiteit, relaties, het uiterlijk en hun eigen bewustwording. De voorstanders verlieten Dolle Mina en gingen met geestverwanten uit MVM op in de praatgroepenbeweging. Anderen, die concrete acties wilden zonder lange ideologische discussies, splitsten zich af in kleinere actiegroepen over kinderopvang en vrije abortus. Hierdoor viel Dolle Mina vrij snel uiteen. In tegenstelling tot de paar duizend aanhangers in het eerste jaar, telde DM in 1973 nog maar 550 leden, terwijl het hechter georganiseerde MVM er datzelfde jaar 3000 had.¹⁷

Beide groepen kregen concurrentie van nieuwe vormen van actie, zoals de praatgroepenbeweging. Het eerste 'praatgroepencongres' in Loosduinen in 1972 trok 2000 vrouwen; later volgden nog twee eveneens massaal bezochte bijeenkomsten. Vrouwen rond 'De Vrouwenkrant' (met 3000 abonnees) uit Amsterdam kraakten in 1973 een pand dat het eerste Vrouwenhuis werd in Nederland. Binnen enkele jaren telden talloze gemeentes vrouwenhuizen en vrouwencafé's, waar vanuit allerlei activiteiten op lokaal niveau werden georganiseerd, zoals praatgroepen, kinderopvang en scholingscursussen. In 1974 werd het platform van feministisch-socialistische groepen opgericht dat los van bestaande organisaties, 'autonoom' wilde opereren. Vanuit deze initiatieven werden scholingscursussen 'Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving' (VOS) en 'Vrouwen In De Overgang' (de VIDO-vrouwen) opgericht, die beide andere groepen vrouwen mobiliseerden dan de hoger opgeleide en jongere groepen vrouwen die de achterban van MVM en Dolle Mina vormden. Dit gold ook voor de moeder-mavo's, die in dezelfde periode ontstonden als feministisch initiatief voor vrouwen die hun schoolopleiding wilden afmaken, waar zij door jong trouwen en kinderen krijgen niet aan waren toegekomen.

¹⁶ Henriëtte van Rossum, 'De gesubsidieerde revolutie? Geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging 1968-1989' in: *Tussen Verbeelding en Macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland* (Amsterdam 1992) 161-180, aldaar 167.

¹⁷ Van Rossum, 'De gesubsidieerde revolutie?', 170.

De reactie vanuit de politiek

In de periode 1967 - 1972 vond de nieuwe vrouwenbeweging geen gehoor bij de liberaal-confessionele kabinetten. Pas met het aantreden van het linkse kabinet Den Uyl (PvdA-KVP-ARP-D'66-PPR) kreeg zij toegang tot de nationale politiek. MVM had in 1972 al opgeroepen dat het tijd was voor een nationaal emancipatiebeleid. Het kabinet installeerde eind 1974 de Emancipatiekommissie (EK) om het te adviseren over een emancipatiebeleid. Deze snelle reactie was mogelijk door de persoonlijke contacten tussen MVM en de top van de PvdA. Bovendien waren er overeenkomsten tussen hun programma's; bij de installatie van de EK betoogde premier Den Uyl dat zijn kabinetsleuze van de spreiding van macht, kennis en inkomen al in een notendop een emancipatiebeleid inhield. Bovendien kwam de eis van MVM het kabinet goed uit omdat men een gebaar moest maken in het kader van het naderende Internationale Jaar van de Vrouw van de Verenigde Naties in 1975.¹⁸

De EK, met onder haar leden een kern van MVM-sters als Joke Smit, bleek een productieve denktank die de basis heeft gelegd voor het emancipatiebeleid in Nederland. In 1978 ontstond er een afdeling binnen het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, belast met het emancipatiebeleid, de nog altijd bestaande Directie Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE). In 1981 verhuisde deze naar het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Er kwam een staatssecretaris voor emancipatiezaken; in sommige kabinetsperiodes was het de minister zelf die de portefeuille beheerde. De eerste jaren was er onder de politieke partijen een opmerkelijke consensus over het emancipatiebeleid: deze kon bestaan zolang het beleid gericht was op 'mentaliteitsverandering', gelijke rechten en het subsidiëren van een breed scala aan activiteiten van vrouwengroepen, van zowel feministische als traditionele snit. Heilige huisjes als de bescherming van de huisvrouw en het kostwinnersprincipe stonden nog niet ter discussie en de omstreden abortusregelingen vielen er buiten.

Vooraf over dat laatste waren de verwachtingen hooggespannen. De eis dat de vrouw moet beslissen over een abortus was al gesteld door Joke Smit in 1966; ook de NVSH en progressieve artsen steunden een vergaande hervorming. De vrouwenbeweging maakte de wil van de vrouw tot inzet

¹⁸ Tienieke Dijkstra en Joke Swiebel, 'De overheid en het vrouwenvraagstuk: emancipatie als mode en taboe' in: *Socialisties-Feministische Teksten* 7 (Amsterdam 1982) 42-62, aldaar 43.

van de strijd: 'Baas in eigen Buik' is ongetwijfeld de meest bekende leus van het feminisme van de tweede golf. Het kabinet De Jong had in 1969 een commissie ingesteld om het vraagstuk te bestuderen, maar de confessionelen voelden weinig voor wetswijziging. Pas toen bleek dat er een potentiële meerderheid van socialisten en liberalen was voor een initiatiefwetsvoorstel van de Tweede Kamerleden Lamberts en Roethof (beiden PvdA), kwam het kabinet Biesheuvel in 1972 met een behoudend voorstel waarin abortus alleen zou worden toegestaan op bepaalde medische, psychische en sociale indicaties, te bepalen door een team van deskundigen.¹⁹ Doordat dit kabinet voortijdig aan zijn eind kwam, was daarna het kabinet Den Uyl aan zet. Tijdens de kabinetsformatie slaagde men er echter niet in overeenstemming te bereiken over een verruiming en werd het initiatief overgelaten aan de Tweede Kamer.

Dit gebrek aan voortgang had een grote mobiliserende werking op de vrouwenbeweging. In 1972 demonstreerden 20.000 mensen in Utrecht tegen het voorstel van het kabinet Biesheuvel, georganiseerd door Dolle Mina, MVM, NVSH, COC, de Vrouwenbond van het NVV en het Vrouwencontact van de PvdA. In 1974 probeerde de minister van Justitie in het kabinet Den Uyl, de KVP-er Van Agt, een abortuskliniek in Heemstede, de Bloemenhove, waar late abortussen werden verricht, te sluiten. Dat is het signaal voor een aantal (ex-) Dolle Mina's om 'Wij Vrouwen Eisen' op te richten. WVE stelde drie eisen: abortus uit het Wetboek van Strafrecht, abortus in het ziekenfondspakket en de vrouw beslist. Met dit programma wisten zij alle linkse vrouwenorganisaties en -groepen te verenigen.²⁰ Men lobbyde bij de Tweede Kamer en organiseerde een aantal publieksacties om de eisen kracht bij te zetten. De politieke impasse werd in 1976 doorbroken toen Van Agt een tweede keer probeerde Bloemenhove te sluiten. De verzegeling van de kliniek werd door een groep vrouwen verbroken waarna een massale bezettingsactie volgde. Na een afgewende kabinetscrisis over het optreden van de minister, nam de Tweede Kamer eind 1976 een PvdA-VVD initiatiefvoorstel aan dat abortus nagenoeg geheel legaliseerde. Dit voorstel werd echter verworpen door de VVD in de Eerste Kamer.

Pas in 1981 wist het daarna aangetreden liberaal-confessionele kabinet Van Agt (1977-1981) in 1981 een nieuw compromisvoorstel door het parlement te loodsen. Hierin werd abortus legaal, als na overleg tussen

¹⁹ Joyce Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986) 193-196.

²⁰ Ibidem, 212.

vrouw en arts blijkt dat er geen andere oplossing is voor de ‘noodsituatie’ van de vrouw ten gevolge van een ongewenste zwangerschap, maar dan moet zij wel vijf dagen ‘bedenktijd’ in acht nemen. De ingreep kan plaatsvinden in een kliniek of ziekenhuis, mits zij daartoe een vergunning hebben. In 1984 trad deze wet, die te zien was als een nederlaag voor het CDA, in werking²¹. Sinds 1985 worden de kosten vergoed uit de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ). Inmiddels is het duidelijk geworden dat de wet de praktijk van abortus in Nederland, die sinds 1973 de beslissing in feite bij de vrouw legt, ongemoeid heeft gelaten. De legalisering van abortus, met als definitie dat abortus primair een vrouwenzaak is waarover vrouwen dienen te beslissen, is te zien als het grootste succes van de vrouwenbeweging van de tweede golf.

Het geïnstitutionaliseerde feminisme

Onder feministen van de tweede golf was participatie in de ‘traditionele politiek’, de wereld van de politieke partijen, het parlement en het kabinet, in de jaren zeventig hevig omstreden. De mogelijkheden die het emancipatiebeleid bood om via diverse subsidieregels vrouwenactiviteiten te ondernemen, werden door radicale feministen gezien als pogingen tot coöptatie van de beweging. Een aantal feministen herdefinieerde seksueel geweld en geweld tegen vrouwen als vrouwenonderdrukking en gingen zelf aan de slag slachtoffers op te vangen. Zo ontstond een keten van Blijf van mijn Lijf-huizen waar mishandelde vrouwen volgens het zelfhulp-principe elkaar opvingen en verder hielpen. Zij stelden ook eisen aan lagere overheden om bijvoorbeeld huisvesting af te dwingen voor vrouwen die gedwongen waren hun eigen huis te verlaten na geweld door hun partner. In 1975 werd Vrouwen tegen Verkrachting opgericht, een telefonische hulpdienst. Zij richtte zich ook tegen de ideeën dat vrouwen zelf verkrachting zouden uitlokken door uitdagende kleding en dat daders enge mannen in bosjes zouden zijn - de typische verkrachter blijkt meestal een bekende van het slachtoffer. Een betere politiebehandeling bij het verhoor van vrouwen die aangifte doen, stond ook op hun lijst van eisen. Later werd Vrouwen tegen Seksueel Geweld opgericht, een militante groep die zich tegen pornografie richtte en in Amsterdam en Nijmegen seksshops bespoot met verf.

²¹ Ibidem, 301-303.

Op den duur bleken vooral hulpverleningsinitiatieven niet vol te houden door vrijwilligsters en kwam de continuïteit van de hulp in gevaar. Na hevige interne debatten richtte een aantal van de organisaties zich toch tot de overheid om subsidie; na verloop van tijd werden Blijf van mijn Lijf en de groepen tegen seksueel geweld geheel gefinancierd door de overheid.²² Het idee van zelfhulp werd verdrongen door de professionalisering van de staf en ook het actievoeren raakte op de achtergrond. Deze 'betaalde revolutie' werd hevig bekritiseerd door de radicale vleugel van de beweging, die ook vijandig stond tegen vrouwen binnen politieke partijen en vakbonden en de 'fem-soc'-vrouwen die binnen het HBO en de universiteiten studiegroepen over feminisme opzetten. Vrouwen zouden zich daarmee aanpassen aan de door mannen gestelde normen in die instituties. Daar stelden de anderen de 'lange mars door de instituties' tegenover om langs reformistische weg vrouweneisen te verwezenlijken. Veel 'reformistische' vrouwen werden daarom lid van de vrouwenorganisaties van de politieke partijen, die allen een grote opleving doormaakten. Zij stelden zich binnen hun partijen op als belangengroepen om de partijprogramma's te beïnvloeden en meer vrouwen tijdens de kandidaatstelling op verkiesbare plaatsen te krijgen, wat vaak tot hevige debatten leidde.²³

Toch steeg het percentage vrouwen in de Tweede en Eerste Kamer maar langzaam. Dat gold ook voor de gemeenteraden. In 1977 was 14% van de Tweede Kamer vrouw, en 9,3% van de Eerste Kamer; van alle gemeenteraadsleden was maar 12,5% vrouw na de verkiezingen in 1978. Pas na 1986 steeg het aantal opvallend: 20% in de Tweede Kamer, 26,6% in de Eerste Kamer (1988), maar slechts 19,1% van de gemeenteraadsleden.²⁴ De beste bondgenoten voor de vrouwenbeweging waren de linkse partijen, maar met name tussen de PvdA en de autonome groepen boterde het een tijdlang minder omdat de Rooie Vrouwen (de opvolgers van het Vrouwencontact als vrouwenorganisatie) hun partij bleven steunen tijdens de abortusdebatten in 1977.

Binnen de vakbeweging was al sinds de Tweede Wereldoorlog binnen het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) een secretariaat voor vrouwelijke werknemers en een vrouwenbond waar de

²² Conny Roggeband, *Over de grenzen van de politiek. Een vergelijkende studie naar de opkomst en ontwikkeling van de vrouwenbeweging tegen seksueel geweld in Nederland en Spanje* (Nijmegen 2002).

²³ Van de Velde, *Vrouwen van de partij*, passim.

²⁴ Leijenaar, *De geschade heerlijkheid*, 243.

echtgenotes van de mannelijke leden lid van konden worden. De traditie van de vakbeweging was gevormd door het idee van ‘mijn vrouw hoeft niet te werken’ met de daarmee samenhangende tegenstand tegen gehuwd werkende vrouwen. Gelijk loon was bijvoorbeeld een strijdpunt dat de bonden lieten liggen (bij het CNV en de KAB speelde dat niet omdat deze tot diep in de jaren zestig überhaupt tegen vrouwenarbeid waren), omdat zij vreesden dat de kosten af zouden gaan van de loonsverhogingen van mannen. Aan het eind van de jaren zestig ontstonden enkele wilde stakingen onder het vrouwelijk personeel, onder meer bij Optilon, om gelijk loon voor gelijk werk te eisen. Het Vrouwensecretariaat nam snel de feministische eisen over en verspreidde de ideeën onder de vrouwelijke leden door scholingscursussen. Ook trad het op als lobby op de aangesloten bonden van de NVV, die eveneens onder druk stonden van nieuwe vrouwengroepen binnen de grote bonden zoals de ABVA en ABOP. De aanwas van nieuwe leden van de vakbeweging bestond na deze periode voornamelijk uit vrouwen. Mede daardoor nam de FNV (ontstaan uit de fusie van NVV en KAB in 1981) in de loop van de jaren tachtig steeds meer eisen van vrouwen mee in de CAO- onderhandelingen, zoals gelijke kansen bij scholing, doorstroming en kinderopvang. De Vrouwenbond radicaliseerde ook; zij participeerde in WVE en veranderde in de loop van de jaren tot een bond waar ook huisvrouwen en werkneemsters lid van konden worden. Zij kreeg in 1981 stemrecht in de Bondsraad, het hoogste beleidsbepalende orgaan binnen de FNV.²⁵

De stagnatie van de jaren tachtig

De vrouwenbeweging was op het hoogtepunt van haar mobilisatie rond 1977. Na de aanname van de nieuwe abortuswetgeving in 1981, verdween haar belangrijkste actiepunten. Met de economische crisis aan het begin van de jaren tachtig werd haar strijd steeds meer een defensieve. Er was nog wel een succes tijdens het (kortstondige) kabinet Van Agt/Den Uyl (CDA-PvdA-D66) toen MVM-mede-oprichtster Hedy d’Ancona (PvdA) als staatssecretaris Emancipatiezaken er in slaagde seksueel geweld opgenomen te krijgen in het kabinetsbeleid. Vanaf de komst van de kabinetten Lubbers (CDA-VVD) in 1982 begon echter een periode van bezuinigingen en

²⁵ Corrie van Eijl, *Maandag tolereren we niets meer.....Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990* (Amsterdam 1997) 174.

herstructurering van de verzorgingsstaat die voor vrouwen minder kansen betekenden. Allereerst gold dat voor de overheid en de (daarvan afhankelijke) kwartaire sector, de grootste werkgevers van vrouwen: de werkgelegenheid hier stagneerde of daalde. Daarnaast troffen de bezuinigingen op allerlei sociale voorzieningen vrouwen, die hiervan afhankelijk waren om buitenshuis te kunnen werken, zoals zorg voor ouderen en kinderopvang. Ook werden degenen die afhankelijk waren van sociale uitkeringen, zoals de bijstand, getroffen toen deze verlaagd werden.

De bedreigingen leidden tot nieuwe mobilisatie, vooral rond sociaal-economische kwesties. Begin jaren tachtig ontstonden er acties tegen de bezuinigingen op de bijstandsuitkeringen van plaatselijke comités van bijstandsvrouwen. Hier kwam het Landelijk Overleg van Bijstandsvrouwen uit voort, die met de radicaal feministische Vrouwenvakbond 400 gulden extra bijstand per maand eiste. Hoewel de actie aanvankelijk de steun had van de linkse politieke partijen, werd deze radicale eis in de Tweede Kamer alleen door klein links gesteund. De acties stopten hierna.²⁶ In 1982 sloten een aantal vrouwengroepen, waaronder enkele traditionele vrouwenverenigingen, en later ook het CDA-Vrouwenberaad en de VVD-Vrouwen, zich aaneen in het Breed Platform voor Economische Zelfstandigheid. Men stelde het kostwinnersmodel ter discussie en eiste eigen uitkeringsrechten voor vrouwen. Datzelfde jaar onstond de Associatie Herverdeling Betaalde en Onbetaalde Arbeid, die de combinatie van betaald werk met onbetaalde arbeid, zoals huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk, wilde vergemakkelijken. Zij steunde vooral op de feministisch-socialistische kant van de vrouwenbeweging en de Vrouwenbond van de NVV.

Er kwam sterk verzet tegen de grote stelselherziening van de sociale zekerheid in 1986, die was ingegeven door de wens van de kabinetten Lubbers om te bezuinigen en aan de Derde Richtlijn van de EG inzake gelijke behandeling in de sociale zekerheid te voldoen. In plaats van een zelfstandig uitkeringrecht van vrouwen, werden rechten nog sterker dan voorheen gekoppeld aan de 'leefeenheid', oftewel het gezin. Overigens was er onder de vrouwenbeweging noch consensus over de noodzaak van betaalde arbeid van vrouwen om economisch zelfstandig te worden, noch over de verzelfstandiging van uitkeringsrechten. Vaak werd verzelfstandiging in strijd geacht met de solidariteitsgedachte: het zou leiden tot grotere inkomensongelijkheid tussen gezinnen, terwijl voorstanders er

²⁶ Jet Bussemaker ed., *Zielig zijn we niet. Het politieke verzet van bijstandsvrouwen* (Amsterdam 1985) 135-140.

op wezen dat ze juist nivellerend zouden werken voor de inkomensverschillen tussen vrouwen en mannen. De uitkomst van de stelselherziening was een nederlaag voor degenen die een grotere verzelfstandiging voorstonden.

Ondanks het sociaal-economische programma van de kabinetten Lubbers, werd het emancipatiebeleid op andere terreinen voortgezet. Het eerste kabinet Lubbers nam een nieuw Beleidsplan aan in 1984, dat nog steunde op de ideeën van voormalig PvdA- staatssecretaris D'Ancona. In tegenstelling tot het eerdere beleid dat mentaliteitsverandering voorop stelde, kwam het accent nu te liggen op economische zelfstandigheid en gelijke rechten. Het Beleidsplan, dat het emancipatiebeleid bepaalde tot diep in de jaren negentig, had als doel de maatschappelijke verankering van het sekseverschil zo aan te passen dat het niet langer zou leiden tot systematisch minder mogelijkheden voor vrouwen, in zowel werk als in de persoonlijke sfeer van relaties en seksualiteit. Doorbreking van de afhankelijke positie van vrouwen kon alleen door grotere economische zelfstandigheid, te bereiken door betaalde arbeid. Zij moesten in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien en voor zichzelf kunnen zorgen.

De subsidiepolitiek van de DCE gaf de vrouwenbeweging de kans om in de jaren tachtig zich vergaand te professionaliseren en te specialiseren: van seksueel geweld tot de bevordering van belangstelling voor techniek onder jonge meiden. Ondanks de bezuinigingen bleef dit beleid intact tot in de jaren negentig. Deze differentiatie leidde er wel toe dat de beweging steeds minder gemeenschappelijk naar buiten optrad of acties ondernam. Tegelijkertijd werd ook de vanzelfsprekendheid om te spreken namens 'alle vrouwen' ondermijnd; waren het in de jaren zeventig eerst de debatten over klasse die deze collectieve identiteit ondergroeven, later werden dat de verschillen tussen heteroseksuele en lesbische vrouwen. In de jaren tachtig ontstonden met de groei van migranten-vrouwenorganisaties de eerste debatten over de 'kleur' van de vrouwenbeweging en de langzame erkenning dat veel vrouwenbelangen vaak vanuit een wit perspectief werden gedefinieerd. Eind jaren tachtig kon men dan ook niet meer spreken over 'de' vrouwenbeweging, maar van een aantal deskundig opererende belangengroepen.²⁷

²⁷ Voor een overzicht over de jaren negentig: Joyce Outshoorn, 'Op zoek naar de vrouwenbeweging in de jaren negentig' in: *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland* (Amsterdam 2000) 50-74.

Wat ook bleef was het uitgebreide netwerk van provinciale en gemeentelijke emancipatiebureaus. Op nationaal niveau was de EK vervangen in 1981 door de Emancipatieraad, die verplicht gehoord moest worden door het kabinet bij al het beleid dat aan de positie van vrouwen raakte. In de Tweede Kamer onstond het Kamerbreed Vrouwenoverleg, waarbinnen vrouwelijke kamerleden over de partijscheidslijnen heen konden overleggen. Er was een Vaste Kamercommissie voor het emancipatiebeleid en tot 1986 zelfs een eigen ministeriële commissie, als voorportaal tot de Ministerraad. Binnen de politieke partijen vormden de vrouwenorganisaties een reële macht.

De twee beleidslijnen, een emancipatiebeleid aan de ene kant, een sociaal-economisch beleid dat vrouwen bleef beschouwen als onderdeel van een gezin aan de andere kant, stonden haaks op elkaar. De doelstellingen van de kabinetten van de jaren tachtig waren er weliswaar opgericht om de collectieve lastendruk te verminderen door vrouwen minder afhankelijk te maken van uitkeringen, al dan niet via een kostwinner. Maar economische zelfstandigheid was binnen de rechtervleugel van het CDA nog steeds hevig omstreden; deze wilde de keuze om huisvrouw te zijn beschermen en verzette zich daarom tegen de aantasting van de kostwinnersvoordelen in de fiscale en sociale zekerheids-sfeer.²⁸ Op den duur leidde dit tot een situatie waarin het emancipatiebeleid aan de ene kant steeds meer arbeidsmarktbeleid werd, gericht op scholing en werk, terwijl er aan de andere kant geen noodzakelijke voorzieningen voor waren, zoals kinderopvang of professionele zorg voor ouderen, laat staan zelfstandige rechten. Achtereenvolgende kabinetten predikten vooral ‘mantelzorg’ (zorg door naasten) voor ouderen en zieken, die in de praktijk vooral op de schouders van vrouwen neerkwam. Deze impasse duurde ook tijdens het derde kabinet Lubbers (CDA-PvdA), en werd pas doorbroken toen het CDA uit het kabinet verdween na de verkiezingen van 1994 en het eerste ‘paarse’ kabinet Kok aantrad. Het nieuwe kabinet maakte het buitenshuis werken, ook voor vrouwen met kleine kinderen, de nieuwe norm, bijna vijftig jaar na de motie Tendeloo.

De polarisatie van de jaren zestig en zeventig over de strakke arbeidsdeling tussen vrouwen en mannen als moeders/huisvrouwen en kostwinners en de starre sekse-ideologie over vrouwelijkheid en

²⁸ Joyce Outshoorn, ‘Ontwikkeling van probleemperecepties. Omslag in het emancipatiebeleid’ in: *Culturele dynamiek en beleidsontwikkeling in Nederland* (Assen 1996) 132-146, aldaar 142.

mannelijkheid als wezenlijk verschillend, kwam daarmee ten einde. Er is een nieuwe consensus gekomen over de sekseverhoudingen. Veel van de oorspronkelijke feministische ideeën zijn nu gemeengoed geworden. Gelijkheid van mannen en vrouwen is de nieuwe norm geworden en de emancipatie lijkt in de jaren negentig opnieuw 'voltooid'.